

Т.В. Арзуманова
кандидат історичних наук, доцент кафедри
українознавства та політології
Харківський державний технічний університет
будівництва та архітектури

Протиріччя і непослідовність в реалізації більшовицької політики українізації щодо етнічних росіян на території УСРР у 1920-х рр. (на прикладі Харкова)

Досліджується процес реалізації політики українізації в Харкові в 20-х рр. ХХ ст. В структурі населення міста домінували етнічні росіяни та російськомовні українці, євреї та інші етноси, а позиції російської мови та культури були досить міцними. Політика українізації була непослідовною через суперечливість її цілей – збереження позицій російської мови та культури поряд з українізацією сфер громадського життя.

Исследуется процесс реализации политики украинизации в Харькове в 20-х гг. ХХ в. В структуре населения города доминировали этнические русские и русскоговорящие украинцы, евреи и другие этносы, а позиции русского языка и культуры были достаточно прочными. Политика украинизации была непоследовательной в связи с противоречивостью ее целей: сохранение позиций русского языка и культуры наряду с украинизацией всех сфер общественной жизни.

The article is dedicated to the research of ukrainization policy realization in Kharkiv in 1920s. The ethnical Russians and Russian-speaking Ukrainians, Jews and other ethnic groups dominated in ethnical structure of the city. The position of the Russian language and Russian culture was rather strong there. The inconsistent aims of ukrainization policy made it ineffective. The Bolsheviks proclaimed the use of the Ukrainian language in all spheres of public life but they continued to support the Russian language as an international one in the USSR.

Задоволення потреб національних меншин в країні є тим лакму-сом, який здатний відобразити рівень демократії, ступінь готовності громадян жити згідно з європейськими нормами. Як і в світі, так і в Україні національне питання є невирішеним до кінця, кожного дня постають нові проблеми, які потребують негайного реагування

з боку громадськості. Вирішення національних питань є необхідною складовою демократичного розвитку держави.

Залучення України до процесів європейської інтеграції неможливе без формування стратегії консолідації українського поліетнічного суспільства. Росіяни належать до найбільшої національної меншини в країні, а тому забезпечення їх національно – культурних інтересів має стати провідним завданням реалізації державної політики.

На початку 1990-х років, з часу розгортання державної політики українізації українського суспільства в рамках побудови незалежної України, питання становища етнічних росіян як національної меншини набуло актуальності. Цікавим для сучасних істориків, державотворців, політологів, етнополітологів, громадських діячів має стати проведення історичних паралелей між національною політикою, спрямованою на українізацію, в сучасній Україні та Радянській Україні в другій половині 20-х років ХХ століття щодо вирішення питання з російською мовою, захистом прав етнічних росіян.

Актуальність теми обумовлена і сучасними тенденціями розвитку історичної науки, що звертають увагу істориків на необхідність приділяти увагу регіональним дослідженням, мікроісторії та історії повсякденності. Зважаючи на сучасні вимоги, автор намагався проаналізувати особливості здійснення політики українізації в Харкові, який ще наприкінці ХІХ ст. перетворився на російськомовне місто із значною перевагою етнічних росіян в структурі населення. Особливий інтерес становило питання ставлення населення міста до заходів українізації, виявлення причин незадоволення або байдужості міщан.

Метою даної роботи став аналіз складних і суперечливих процесів в національній політиці правлячої партії більшовиків в радянській Україні щодо росіян та російськомовних громадян республіки.

В роботах сучасних українських дослідників відмічається суперечність цілей українізації: відродити українську мову з одного боку, зберегти міцні позиції російської мови – мови пролетаріату та інтернаціонального спілкування в межах Радянського Союзу [1, с. 2]. Однак поза увагою дослідників залишається ряд питань, наприклад, питання сприйняття українізації пересічними громадянами радянської України (в першу чергу росіянами та російськомовними українцями), захист прав національних меншин та розвиток їх національних культур в умовах тотального впровадження української мови.

Більшість сучасних дослідників національної політики більшовиків у 1920-х роках не відносять росіян до національної меншини, тому не розглядають проблеми впровадження українізації та ставлення до цієї політики росіян та російськомовних громадян республіки. Інші дослідники ж приділяють в роботах росіянам недостатню увагу, акцентуючи її на вивченні розвитку інших національностей [12].

Введення в науковий обіг архівних матеріалів дало автору змогу розглянути особливості проведення більшовиками національної політики в УСРР в другій половині 1920-х років щодо російської спільноти.

Початок політики українізації став відправним етапом на шляху вирішення «російського питання» в Радянській Україні в середині 1920-х років. Вперше етнічні росіяни зіткнулися з проблемою використання української мови в громадсько – політичному житті, культурі, освіті, що привело до надання статусу національної меншини російському населенню УСРР.

Першим кроком на шляху реалізації етнонаціональної політики більшовиків слід вважати законодавче закріплення рівноправ'я громадян УСРР різних національностей. Згідно з Конституцією УСРР в радянській республіці представники різних національностей визнавалися рівними у правах, а суперечним основним законам республіки оголошувалося «яке б не було пригнічення національних меншостей або обмеження їх рівноправності» [4, с. 14]. Таким чином були ліквідовані підстави для ганебної національної дискримінації, яка мала місце за часів царату.

Потреба вирішення питання з рівноправністю мов в умовах українізації було обумовлено протиріччям: з одного боку влада заявляла про потреби українізації в суспільстві, з іншого – провідний клас в радянській державі – пролетаріат – в УСРР був майже повністю російськомовним, а тому більшовики повинні були вирішити питання з захистом прав російськомовних робітників, а також селян – росіян, які компактно проживали по районах республіки. Саме початок українізації актуалізував вирішення національного питання в УСРР, бо згорання сфер вжитку російської мови торкалось не тільки росіян, а й представників інших національностей, які за часів Російської імперії були майже зрусифіковані і якщо вдома і вживали рідну мову, то на роботі, в суспільному житті користувалися виключно мовою російською.

Оборотною стороною політики українізації стала дерусифікація, що не тільки дратувала росіян і значну кількість зрусифікованих українців, які остаточно перейшли на мову російську, як мову повсякденного спілкування. Дерусифікація не влаштувала і правлячу партію через небажання втратити міцні позиції російського пролетаріату – власної опори в державі [6, с. 120].

Проведення українізації мало залучити корінне населення до радянського державного і господарського будівництва, комплектувати штат керівних органів держапарату, громадських організацій із людей, що знають мову, побут та звичаї українців, запровадити всебічне вживання української мови в державних установах, навчальних закладах, в цілому в суспільному житті. «Залишаючи на майбутнє обов'язковість для службовців знання російської мови, що є засобом взаємин з найбільшою національною меншістю на Україні [...] Вважаючи, що російська мова перестала бути засобом пригнічення в руках привілейованого класу і, навпаки, є засобом прилучення української культури до високорозвиненої російської культури, робітничо-селянський уряд України визнає за потрібне зосередити увагу держави поширення знання української мови», – значилося в Постанові ВУЦИКа «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» від 1 серпня 1923 р. [3, с. 34].

Ця постанова фактично стала першим кроком на шляху до визнання і захисту прав національних меншостей в УСРР, бо поряд із проголошенням всебічного розвитку української мови, в документі також значилося, що «мови всіх національностей, що є на території України, проголошуються рівними, а кожному громадянину дозволяється в зносинах з державними органами користуватися рідною мовою». Всі державні документи, закони, накази і т. п. мали видаватися двома мовами – українською і російською. А на всіх публічних зборах (з'їздах, засіданнях, зборах, мітингах) громадяни могли вільно користуватися рідною мовою.

Мабуть вперше в цьому документі росіяни були названі національною меншиною («найбільша національна меншість на Україні») і той факт, що вони склали значну частину населення УСРР (навіть, якщо не брати до уваги російськомовних українців), примушував більшовиків визнавати необхідність збереження статусу російської мови як другої державної. Цей статус було обумовлено і тим, що

російська мова залишалася «інтернаціональною мовою» спілкування в багатонаціональному Радянському Союзі.

Початок українізації не був сприйнятий однозначно схвально українським суспільством, бо на початок 1920-х років значна частина українців своєю рідною мовою вважала російську мову. Російська мова була рідною не тільки для етнічних росіян, а й для представників інших народів – євреїв, греків, німців, поляків, білорусів та інших.

Росіяни в 1920-х роках склали значну частину в українському суспільстві. В цілому згідно з результатами перепису населення в 1926 році в УСРР їх частка складала 9,2% (тобто росіяни лідирували серед інших національних меншостей. За ними найбільш численними були євреї – 5,4%; поляки – 1,6%; німці – 1,3%; молдавани – 0,9%; греки – 0,4%; болгари – 0,3%; білоруси – 0,26%; інші народи – менше 0,01%) [5, с. 4].

За даними перепису 1926 року в Харківській окрузі українці склали 70,3%, росіяни – 22,5%, євреї – 5,3%, поляки – 0,4%, німці – 0,2%, інші – 1,3%. Найбільш строкатою була структура населення в Харкові. За даними Харківського окрвиконкому в 1926 р. в місті представники національних меншин склали 61,6% (з них 37% – росіяни; 1,3% – поляки; 0,9% – вірмени; 0,56% – німці, а також латиші, татари, білоруси та інші народи). Для них рідною мовою була саме російська мова, а тому перехід до української мови був досить проблематичним.

По округах росіяни були представлені так: 22,6% населення Харківської округи, 15,8% – Куп'янської округи, 14,9% – Ізюмської, 5,4% – Сумської [5, с. 19-20]. Для порівняння: найбільш представлені росіяни на території УСРР були також в Луганській – 42,8%, Сталінській – 34,3%, Одеській – 23,3%, Мелітопольській – 25% округах [там само].

В ряді районів Харківської округи росіяни склали понад 50% населення: Олексіївський район – 87%, Чугуївський район – 69,7%, Золочевський – 60,3%, Старо-Салтівський – 54,3%, в Липецький – 48,5%, Таранівський – 29,9%, Харківський – 18,5%, Велико-Колодезянський – 16,1%, Зміївський – 15,5%, Дергачівський – 10%, мінімальна кількість росіян 5% та 7,8% відповідно проживали в Печенізькому та Вовчанському районах відповідно. В Охтирській окрузі 52,6% росіян мешкало в Кариковському районі, 37,3% – у Велико-Писаревському, 21,7% – у Ново-Рябінівському, 9,8% – у Чупахівському, лише в Краснокутському районі кількість росіян не перевищувала 0,8%. В Ізюмській окрузі найбільш росіянами був заселений Отрадівський район – 56,4% населення, 41,5% мешкало в Петрівському районі,

17,7% - в Шандриголівському, 9,1% - в Андріївському, 6,2% - в Савинському, тільки в Барвенківському районі за результатами обстеження наркомату внутрішніх справ в 1925 році росіяни були повністю відсутні. У Куп'янській окрузі найбільш росіяни були представлені в Покровському районі - 48,5%, Велико-Бурлуцькому - 42,4%, Жовтневому - 36,6%, Ольшанському - 19%. В Сумській окрузі процент росіян у порівнянні з іншими районами Слобожанщини був незначним: Тростянецький район - 17%, Славгородський - 15,4%, Юнаківський - 13,7%, Красно польський та Хотенський райони - 8,4% та 8,3% відповідно [8, с. 67-68].

Що стосується міст, то тут росіяни мали значні показники, але не настільки великі, щоб стверджувати той факт, що росіяни в Україні в основній масі були міщанами. Традиційними жителями міст Слобожанщини були представники українського, російського та єврейського етносів.

Таблиця 1.

Етнічний склад населення міст Слобожанщини в 1925 році

Місто	Українці, %	Росіяни, %	Євреї, %	Місто	Українці, %	Росіяни, %	Євреї, %
Харків	21,3	50,5	20,6	Богодухів	92,1	5,1	2
Суми	64,7	24	8,7	Білопол'є	94,4	3,9	1,1
Охтирка	86,3	10	2,5	Зміїв	87,6	10,8	0,6
Ізюм	78,5	16,5	2,4	Вовчанськ	84,4	13,6	0,4
Лебедин	91,9	5	1,9	Золочев	77,8	15,7	2,2
Чугуєв	24,2	76,8	2	Валки	87	10,8	0,6

[8, с. 119].

На відміну від перепису населення, що був здійснений в Російській імперії в 1897 році, коли народність респондентів визначалась лише з питання про рідну мову, перепис 1926 року вже відокремлював ці питання: окремо ставилось питання про національність, окремо - про рідну мову. Населенню пояснювали, що відповідь на запитання про мову може й не збігатися з відповіддю на запитання про національність. І незалежно від визначеної національності рідною

мовою записувалась та мова, якою особа найкраще володіє або звичайно говорить [5, с. IX].

Виразне відокремлення національності та мови, як ознак, що не повинні обов'язково належати до тої самої етнічної маси, саме й мало на меті забезпечити можливість аналізу в визначеному напрямку: рідною мовою за переписом визнавалась та, якою людина краще володіла.

В цілому по Україні 98,2% росіян вважали своєю рідною мовою мову російську, а от серед українців рідною мовою називали мову українську 94%, серед українців – мешканців міст українська мова була визнана рідною 74% [5, с. XVI].

Результати перепису показали, що російську мову вважали за рідну не лише росіяни, а й представники інших народів – євреї, німці, поляки, в меншій кількості – українці. В Харківській окрузі російську мову рідною визнавали 31% населення (у містах – 52,7% населення, по селах – 19%). В загалі по Україні цей показник був значно меншим: в цілому по Україні російська мова визнавалася рідною 15,2% населення, у місті – 44,4%, у селі – 8,6% [5, с. 20].

З початком українізації етнічні росіяни та русифіковані українці почали відчувати певні труднощі, пов'язані з поширенням використання української мови як офіційної. Більшовицька влада на Україні зіткнулась з піднесенням незадоволення етнічних росіян та російськомовних громадян та їх ворожим ставленням до здійснюваних заходів з українізації державного апарату, освіти, преси і т. п.

Набуло актуальності питання про визначення статусу росіян як національної меншини та проведення заходів з захисту їх права на вільний розвиток мови та культури. Невизнання росіян національною меншиною, на думку М. Скрипника, слід було вважати шовінізмом: «Великодержавний шовінізм – російський чи український, чи який інше, але напевно якийсь є, що не визнає росіян на Україні за окрему національність, [...] за національну меншість і гадає за можливе зарахувати росіян до українців або навпаки» [11, с. 25-26]. В жодних документах першої половини 1920-х років росіяни не згадуються як представники національної меншини, питання про визнання статусу росіян в УСРР не набуло своєї актуальності до моменту початку реалізації політики українізації.

В квітні 1926 року в Харкові на промислових підприємствах були проведені опитування робітників щодо їх національності, мови спілкування, рівня розуміння української мови (були запропонова-

ні питання про вміння розуміти українську мову, читати і писати по-українськи).

Аналіз результатів дослідження дає нам змогу стверджувати, що на більшості харківських підприємств російська мова була основною мовою спілкування, як серед росіян (які склали приблизно 40% робітників), так, серед і українців.

Найбільш кількість росіян та російськомовних харків'ян була серед будівельників, друкарів та робітників промислових підприємств. Так, в 1926 р. серед будівельників Харкова українці становили 37%, решта – були росіяни, в основному вихідці з Білгородщини та Орла, які прийшли на заробітки (значна їх частина так і залишалася в Харкові на постійне місце проживання). Серед друкарів українці становили 42%, а мовою володіли лише 13%. На канатному заводі працювало 1787 етнічних українців та 537 росіян, а по мові росіянами себе визнавали 1430 осіб. На заводі «Серп і молот» серед 1446 робітників – українців лише 323 заявили, що володіють українською мовою. Етнічних росіян на заводі працювало 873 робітників, а рідною мовою російську визнавало 2254 працівника підприємства [3, с. 9].

Якщо на підприємствах етнічні росіяни склали близько 40% складу робітників, то російськомовних робітників було набагато більше. Можна з впевненістю заявити, що саме російська мова була мовою спілкування пролетаріату міста в другій половині 20-х рр. ХХ ст. Майже повністю зрусифікованими були євреї, поляки, німці, білоруси, татари. Під час опитування вони зазначали, що саме на російській мові вони спілкуються і на роботі, і вдома.

Що стосується освіти, то приблизно 20% робітників Харкова визнали, що вони вміють читати по – українськи, а 16,5% – можуть писати по-українськи. 73% працівників промислових підприємств заявили, що читають і пишуть по-російськи. Таким чином, можна зробити висновок, що кожен другий етнічний українець – робітник харківських підприємств не міг писати і читати на українській мові.

Згідно з діючим законодавством, громадяни, які не володіли українською та російською мовами, не могли бути прийняті на роботу до державних установ. А особи, які перебували на державній службі, і на момент початку українізації не знали української, протягом одного року зобов'язувалися її вивчити. Невиконання цього розпорядження загрожувало безумовному звільненню з державних посад. Тому протягом 1923–1924 рр. наркомом освіти для всіх держслужбовців

були розроблені програми курсів української мови (в залежності від рівня володіння – 3-х місячні та 9-ти місячні) [7, с. 38].

На засіданні харківської округової комісії з українізації в жовтні 1926 року підводилися підсумки українізації держслужбовців і було заявлено, що майже все діловодство ведеться українською мовою, за виключенням листування російською мовою з російськими райвиконкомками. Вказувалося і на покращення якості мови при оформленні ділових паперів. Поряд з тим зустрічалися і такі документи, зміст яких зрозуміти було майже неможливо. Як приклад, комісія наводила зразок листа, створеного співробітником планового відділу окрвиконкому: «У повернення Вами нашого відношення щодо подання Вами міркувань про утворення дачного тресту утворилося очевидно за причинами незрозумілості Вами безпосереднього відношення справи дачного господарства до галузів работ Харківського міського комунального господарства [...]» [9, с. 28]. Ось такі шедеври складалися службовцями навіть після закінчення курсів української мови.

В 1926 р. всі службовці були поділені за рівнем знання української мови на III категорії: до I категорії відносилися особи, які добре володіли українською; до II – особи, знання мови яких потребувало удосконалення; до III – особи, які зовсім не знали української мови. За рішенням окрвиконкому до грудня 1926 р. планувалося провести перевірку знань української мови у всіх співробітників, і осіб, що не складуть іспит, звільнити з посад. А також вжити заходів до службовців, які за результатами екзамену можуть бути віднесені до II категорії (направити їх на повторний курс ділової української мови) [9, с. 2].

Однак, не зважаючи на вимоги використовувати українську мову, більшість співробітників спілкувалися на робочих місцях виключно російською і між собою, і з відвідувачами (навіть якщо останні зверталися до службовців українською). Українців, що природно володіли українською мовою, серед співробітників держапарату було досить мало, і, перебуваючи в російськомовному оточенні, вони мимоволі починали вживати російську мову як мову повсякденного спілкування [9, с. 28-28 зв.].

Невживання української мови як розмовної призводило до негативних наслідків: робітники, які складали іспит відмінно, через невживання української мови через деякий час втрачали свої знання, погіршували власний результат. Наприкінці 1920-х рр. комісією з українознавства було заявлено про «феномен рецидиву» – погіршення рівня володіння українською мовою. З метою постійного

вдосконалення розмовної мови та рівня ділової мови в установах створювалися гуртки української мови та українознавства, але відвідування гуртків службовцями було вкрай незадовільним. Не виписували вони і українську пресу, надаючи перевагу російським газетам і журналам.

Після державних службовців черга на перевірку володіння українською мовою дійшла до міліціонерів, продавців, кондукторів трамваїв, бібліотекарів. Курси для цих категорій робітників були за пільговими розцінками – 2,5% від зарплатні.

Представники окрвиконкому пильно стежили, щоб у Харкові всі службові документи, журнали, газети, афіші, плакати, реклама, оголошення – друкувалися виключно українською мовою [10, с. 11].

Не зважаючи на всі заходи влади, спрямовані на українізацію харків'ян, цей процес відбувався досить повільно. Комісія з українізації при окрвиконкомі в березні 1929 р. вкотре відзначала, що 90% службовців в Харкові розмовляють російською мовою під час виконання своїх службових обов'язків. А на промислових підприємствах, в торговельних закладах та закладах, які надають різні послуги населенню майже 100% використовують виключно російську мову [10, с. 15].

Російську мову використовували при проведенні засідань, загальних зборів та нарад на підприємствах та в установах. Не беручи до уваги всі урядові постанови про українізацію, керівники підприємств та організацій не вели точного обліку службовців за їх рівнем володіння українською мовою, не вимагали від них відвідування курсів по вивченню мови. «За пропозицією округової комісії з українізації адміністрація видає наказ, щоб усі робітники розмовляли в установі українською мовою та вступали на державні курси, але рідко де службовці виконували цей наказ, а адміністрація не вимагала виконання. Траплялися випадки, що адміністрація звільняла службовців на довгий час від відвідування курсів для виконання певних доручень (наприклад, складання звітів)» [10, с. 15-16]. Негативним явищем було ігнорування курсів української мови безпосередньо керівниками організацій та установ, на що пересічні службовці заявляли: «Ви тягасте тільки дрібну рибку, а велику не чіпаєте!».

Проте не зважаючи на вкрай негативне ставлення харків'ян до примусового вживання української мови, вже в 1929 р. збільшилася кількість службовців, що були віднесені до I категорії (добре знання української мови). Так, в 1928 р. їх було 25,2%, а в 1929 р. – 42,6%. Помітно зменшилась і кількість службовців, віднесених до III категорії

(нерозуміння української): 13% в 1928 р. проти 1,9% в 1929 р. [10, с. 15]. Поширилося вживання української мови і в культурному житті Харкова: в 1929 р. 68,9% вистав у театрах йшло українською мовою, повністю українізованим був кінематограф.

Українська мова інтенсивно застосовувалася в роботі хорових, літературних, драматичних гуртків та гуртків з українознавства.

Щорічно збільшувалася кількість українських шкіл: в Харкові в 1929 р. діяло 63 школи: 33 – українські (охоплювали 60,3% загальної кількості учнів), 22 школи були російські (в них навчалося 33,4% учнів), 4 – єврейські, 1 школа німецька, 1 – польська, 1 – вірменська, 1 – татарська [17, с. 19]. Професійних шкіл в Харкові діяло 27, і 18 з них були українськими (охоплювали 66,7% учнів). Однак, за свідченнями сучасників, школярі і вчителі українських шкіл у повсякденному житті продовжували використовувати російську мову.

Таким чином, в умовах здійснення політики українізації в УСРР російське населення вперше було визнано національною меншістю, однак, на відміну від інших народів, культура і мова росіян мали певні привілеї (російська мова визнавалася рівною в правах з українською). Харків був містом, в етнічній структурі якого переважали росіяни, зрусифіковані українці та представники інших народів (євреї, поляки, татари та інші). Тому позиції російської мови у місті були дуже міцними. Незважаючи на цілий ряд заходів влади (українізація державного апарату, освіти, культури, преси), які, до речі сприймалися харків'янами досить негативно, російська мова залишалася мовою повсякденного спілкування. Тому говорити про утиски росіян в УСРР в 1920-х немає жодних підстав, а згортання українізації на початку 1930-х років призвело до відновлення панівного статусу російської мови і російської культури.

Список використаних джерел та літератури

1. Гончарова О.С. Національні меншини Харківщини в умовах здійснення політики коренізації (20-ті – початок 30-х років ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О.С. Гончарова. – Харків, 2007. – 19 с.
2. Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції м. Київ, 27–28 вересня 2003 р. – К.: Світогляд, 2004. – 256 с.
3. Затонський В. Національна проблема на Україні (Доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень 1926 р.) / В. Рафальський. – Харків: Держ. вид-во України, 1926. – 64 с.

4. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. Затверджена Всеукраїнським З'їздом рад на засіданні 14 березня 1919 р. – Харків: Всеукр. держ. вид-во, 1920. – 15 с.
5. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. – Х.: Вид-во ЦСУ УСРР, 1928. – 210 с.
6. Кульчицький С.В. Національна політика Кремля в Україні / С.В. Кульчицький // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 105-122.
7. Державний архів Харківської області (Далі – ДАХО). – Р-845. – Оп. 3. – Д. 35. Матеріали губернської комісії по проведенню українізації апарата губисполкома (май 1924 – январь 1925 гг.)
8. Национальный состав Советской Украины. Объяснительная записка к этнографической карте УССР. – Харьков: Изд-во народн. комиссариата внутрен. дел, 1925. – 130 с.
9. ДАХО. – Ф. Р – 845. – Оп. 3. – Д. 2863. Об украинизации советского аппарата.
10. ДАХО. – Ф. Р – 845. – Оп. 3. – Д. 2703. Об украинизации советского аппарата.
11. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств (8–11 января 1927 г.). Стенографический отчет, резолюции, постановления и материалы. – Харьков: Издание ЦК нацменьшин при ВУЦИК, 1927. – 230 с.
12. Рафальський О.Є. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О.Є. Рафальський. – К.: Полюс, 2000. – 447 с.